

bir malî bürokrasi hemen kurulmadığı gibi ekonominin gelişme derecesi ve üretim-ulaşım-pazarlama yapısı, çoğu aynı olarak tesbit ve tahsil edilen ziraî ürünlerin toplanması, depolanması, nakliyesi, pazarlanması ve nihayet nakit olarak hazineye intikal ettirilmesine imkân vermemekten oldukça uzaktı. İki yıllık emanet idaresi, iltizamda söz konusu olan şikâyetlerin tamamını ortadan kaldıramadı. Buna karşılık Tanzimat'ın nisbeten daha âdil olmak üzere uygulamaya konulan yeni vergi rejimi, daha önce imtiyazlı bazı grupların ve bazı bölgelerde bizzat halkın yeni şikâyetlerine sebep oldu. Daha da önemlisi, iltizam sayesinde tahsili malî yılın başından itibaren imkân dahiline girmekte olan bütçe gelirleri, emanetle vergileri toplayan muhassılların yılın sonuna doğru yapacakları ödemelere bağlı kaldığı için bir yıla yaklaşan bir gecikme ile karşı karşıya kalınmıştı. Osmanlı maliye otoriteleri bu meseleyi, daha baştan öngörerek tarihinde ilk defa kâğıt parayı piyasaya çıkarıp halletmeye çalışmışlardı. Ancak yıl sonunda hesaplar yapıldığı zaman gelirlerin iltizamın sağladığından çok daha düşük düzeyde kaldığı görüldü. Bir sonraki yıl da durumun aynı olduğu anlaşılınca iltizam metoduna tekrar dönüş de kaçınılmaz hale geldi. Ne hazine ne de halk emanet yönetiminden memnun kalmıştı. İltizam sektörüne hâkim zümrelerin baskı ve dirençleri de bu sonucun oluşmasında etkili olmuştur. İltizama 1842'den itibaren yeniden dönülmekle birlikte bunun en büyük şikâyetlere yol açtığı, sakıncalarının en çok ortaya çıktığı ziraî üretimde bir yıl daha emanet usulüne devam edildi. Ancak hazine bakımından emanet usulü en başarısız sektör olduğundan 1843'ten itibaren burada da iltizama dönmekten başka çare bulunamadı.

Açık seçik tarifelere göre vergilendirildiği için kanunsuz baskılara yönelme imkânının az olduğu düşünülen gümrükler yeniden iltizama devredilen ilk büyük grubu oluşturdu. Mart 1842'den başlayarak İstanbul, Cidde ve Yemen müstesna olmak üzere bütün gümrükler yeniden iltizamla idare edilmeye başlandı. Bununla beraber iltizam ortadan kaldırma konusunda siyasî irade yerleşmiş bulunduğu için gümrüklerde emanet yönetimi Mart 1860'tan itibaren gerçekleştirilebildi.

Âşârda da iltizama 1843'te yeniden dönülmekle birlikte devletin esas hedefi ve iradesi, üretici halkın üzerindeki bas-

kısını hafifletici mekanizma ve tedbirlerle iltizam metodunu mümkün olduğu kadar iyileştirmek, daraltmak ve neticede kaldırmaktı. Nitekim bu tarihten sonra iltizam usulünün, devlete ve halka zarar veren uçlarını budama yönünde alınan bir seri tedbirle sahası giderek daraltıldı. Ancak tamamıyla ortadan kaldırılması Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar gerçekleştirilemeden kalmış ve Cumhuriyet devrinde âşârla birlikte 17 Şubat 1925 tarihli kanunla tasfiye edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Cevdet-Darphane, nr. 2824; BA, Cevdet-İktisat, nr. 480; BA, Cevdet-Dâhiliye, nr. 2569; BA, Cevdet-Mâliye, nr. 10245, 10691, 11624, 24771; BA, MAD, nr. 7550, 7943, 8009, 8151, 9825, 9831, 9838, 9842, 9843, 9856, 9857, 10009, 10222, 10244, 10263, 10270, 10271, 10280, 19904; BA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 181, 596, 1261, 1758, 1762, 2554, 2564, 2806, 2866, 3077, 3465, 3484, 3503, 3623, 3628, 3828, 3904, 3945, 4210, 4471, 4734, 4856, 4877, 5611, 5635; BA, İrade-Dâhiliye, nr. 454, 893, 1404, 1489, 1871, 4839, 4982, 5659, 8806; BA, İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 16, 79, 89, 94, 109, 415, 501, 620, 845; BA, İrade-Mâliye, nr. 6/9 C 1310; 3/12 S 1310; BA, HH, nr. 1178, 1366, 8310, 18705, 19310A, 26164, 26511, 26533, 48342; BA, A.MKT Meclis-i Vâlâ, nr. 42/60, 119/21; BA, Mâliye-Vâridat, nr. 1814, 2237; BA, KK, nr. 5040; *Kânünnâme-i Sultâni ber Mücebi-ı Örf-i ʿOsmanî* (nşr. Robert Anhegger-Halil İnalçık), Ankara 1956, s. 9-11, 17-22, 34-35, 44-46, 73-76, 80-81; Süleyman Südfi, *Osmanlı Vergi Düzeni: Defter-i Muktesid* (haz. Mehmet Ali Ünal), Isparta 1996, s. 135-152; *İhsâiyat-ı Mâliyye* (1325), İstanbul 1327, s. 72-76; F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen 1950, s. 92-108; E. Vas, "Éléments pour compléter l'histoire de l'administration des finances du vilayet de Buda au XVIe siècle", *Studia Turcica* (ed. L. Ligeti), Budapest 1971, s. 483-489; A. Cohen, *Palestine in the Eighteenth Century*, Jerusalem 1973, s. 179-203; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul 1977, II, 334-359; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 80, 120-135; H. Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Berlin 1985, s. 160-177; a.mlf., "Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries", *JTS*, X (1986), s. 143-154; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 282-286; Abdullatif Şener, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 36-43, 121-139; I. Copland - M. R. Godley, "Revenue Farming in Comparative Perspective: Reflection on Taxation, Social Structure and Development in the Early-Modern Period", *The Rise and Fall of Revenue Farming* (ed. John Butcher - Howard Dick), New York 1993, s. 45-68; L. T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996, s. 119-160; a.mlf., "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?", *The Journal of European Economic History*, XXVI/1, Roma 1997, s. 157-179; Murat Çizakça, A

Comparative Evolution of Business Partnerships The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives, Leiden 1996, s. 140-143; a.mlf., "Tax-farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy, 1520-1697", *The Journal of European Economic History*, XXII/1 (1993), s. 219-250; Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (ed. Thomas Naff - Roger Owen), Carbondale-Edwardsville 1977, s. 27-52; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 99-126, 153-171, 228-230; Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İFM*, XXIII/1-2 (1963), s. 145-218; Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", *TİD*, sy. 6 (1991), s. 59-71; Joseph E. Matuz, "Contributions to the Ottoman Institution of the İltizâm", *Osm.Ar.*, sy. 11 (1991), s. 237-249; Ariel Salzman, "An Ancient Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, XXI/4 (1993), s. 393-423; G. Baer, "İltizâm", *EI²* (İng.), III, 1154-1155.

MEHMET GENÇ

İLTUTMIŞ

Ebü'l-Muzaffer Şemsü'd-dünyâ ve'd-dîn İltutmuş b. İL (İlem) Hân (ö. 633/1236)

Delhi Sultanlığı'nın gerçek anlamda kurucusu kabul edilen Türk asıllı hükümdar (1211-1236).

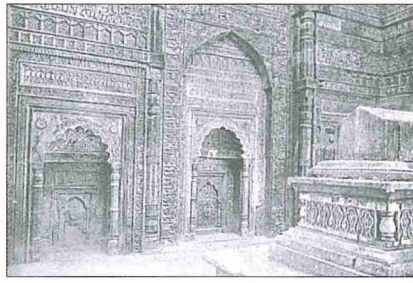
Adı kaynaklarda İtemiş/İletmiş (إلتتمش) şeklinde geçmekle birlikte (Nesevî, s. 91) ilim âleminde İltutmuş diye tanınmıştır. Hayatının ilk devresine dair Gazne, Buha-ra ve Bağdat'ta gulâm olarak bulunduğu başka bilgi yoktur. Kısa sürede efendisi Delhi Sultanı Kutbüddin Aybeg'in güvenini kazanarak devletin en üst kademelerine yükseldi ve onun kızıyla evlendi; Gevâliyâr (Gwalior), Beren, Bedâün valiliği ve ordu kumandanlığı yaptı. Kayınpederinin ölümünden (1210) sonra oğlu Ârâm Şah'ı mağlûp ederek tahtı ele geçirdi (607/1211). Tarihçiler, onun Ârâm Şah'ın yönetiminden memnun kalmayan devlet adamlarının daveti ve ulemânın onayı ile tahta çıktığını kaydeder.

İltutmuş, saltanatının ilk yıllarını devleti için büyük tehlike oluşturan Gurlular'ın Türk asıllı kumandanlarından Tâceddin Yıldız'la savaşarak geçirdi. Onun ölümünden (612/1215) sonra Delhi Sultanlığı'nın toprakları üzerinde emeller besleyen Mül-tan Sultanı Nâsirüddin Kabâce ile uğraş-

maya başladı. Bu sırada Moğollar'dan kaçan Celâleddin Hârizmşâh, Lahor'a gelerek İltutmış'tan kendisine uygun bir arazi vermesini istedi (619/1222). Ancak Celâleddin'in şöret ve nüfuzundan çekinen İltutmış diplomatik bir manevra ile bu isteği reddetti ve onu Kabâce'nin üzerine yönlendirerek tehlikeyi savuşturdu; Hârizmliler Kabâce'nin topraklarını yağmalayıp haraca bağladılar. Böylece kendi sınırları içinde daha güvenli bir ortama kavuşan İltutmış, 622'de (1225) Gıyâseddin Halacî'nin bağımsızlığını ilân ettiği Bengal üzerine sefere çıktı ve onu itaat altına aldı; ertesi yıl da Ranthambhor ve Mandor'u fethetti. Ardından rakibi Kabâce'yi ortadan kaldırmaya karar vererek onun üzerine yürüdü; kaçmaya çalışan Kabâce İndus nehrini geçerken boğularak öldü (625/1228). Kabâce'nin ölümünden sonra Aşağı Sind ve Deybul bölgesi hükümdarı Melik Sinâneddin Çeniser Delhi Sultanlığı'na tâbiyetini bildirdi.

626'da (1229) Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh bir heyet göndererek İltutmış'a hil'at, menşur ve "es-sultânü'l-muazzam nâsirü emiri'l-mü'minin" ve "yeminü halifetillâh" unvanlarını verdi; bu ise bir Hindistan hükümdarının Abbâsî halifesi tarafından Hindistan sultanı olarak tanındığının ilk işaretiydi. İltutmış da buna karşılık halifeye bağlılığını göstermek için üzerinde "nâsirü emiri'l-mü'minin" yazılı yeni bir gümüş para bastırdı. Ertesi yıl, İltutmış'ın Bengal'deki oğlu ve yardımcısı Nâsirüddin Mahmûd'un ölümüyle karışıklık baş gösterince İltutmış Bengal'e sefer yapmak zorunda kaldı ve sükûneti sağlayarak geri döndü. Daha sonra Kutbüddin Aybeg'in ölümüyle Hindûlar'ın tekrar ele geçirdiği Gevâliyâr'ı geri aldı (629/1231), arkasından da Mâlvâ'yı ve Bhilsa (Bilsan) Kalesi'ni zaptetti (632/1234). Fakat Mâlvâ zaferinden sonra Delhi'de bir kargaşa ile karşılaştı. Merkezleri olan Mûltan'dan Gurlular tarafından sürülen ve Delhi'ye gelip yerleşen İsmâîliler, bir cuma namazında onu öldürerek idareyi ele geçirmeye teşebbüs ettiler. İltutmış saldırıdan yara almadan kurtuldu ve suikastçıları yakalatıp öldürttü. Ayrıca kendisine yapılan bu suikasttan bütün İsmâîliler'i sorumlu tuttu ve İsmâîlîliği ortadan kaldırmak üzere bir sefer başlattı; ancak çok geçmeden hastalanarak Delhi'de öldü (Şâban 633/Nisan 1236).

Delhi Sultanlığı'na asıl devlet hüviyetini kazandıran ve kendini halifeye Hindistan sultanı olarak kabul ettiren İltutmış halifeleriyle kıyaslandığında en önemli hü-

İltutmış Türbesi'nin içinden bir görünüş – Delhi / Hindistan

kümdarlardan biriydi. İktâ sistemi onun döneminde yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Meşâyih ve ulemâya büyük saygısı vardı. Buhara'dan gelen şair ve filozof Emîr Rûhânî, *Lübâbü'l-elbâb* ve *Cevâmi'u'l-hikâyât* adlı eserlerin müellifi Afî Hasan Nizâmî ve Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî gibi aydınları sarayında himaye etmiştir. Kitaba meraklı olan İltutmış'ın isteği üzerine *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'in tamamını Farsça'ya çevrilmiştir. Delhi'de imar faaliyetlerinde bulunmuş, bu arada yapımına Kutbüddin Aybeg zamanında başlanan Kutub Minâr'ı tamamlamış ve Ecmîr'de büyük bir cami inşa ettirmiştir. Âdil, sâlih ve faziletli bir hükümdardı. Gündüz mazlumların şikâyetleriyle yakından ilgilendiği gibi gece de kendisini arayabilmeleri için sarayının kapısına bir zil taktırmıştı (İbn Battûta, III, 121). İltutmış, Bağdat'ta halifelerle çalışmış kabiliyetli vezir Fahrreddin İsmâîlî'den çok yararlandı ve ona Fahr-i Müdebber'in *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a* isimli tâlimnâmesine göre yönetimi yeniden düzenletti.

BİBLİYOGRAFYA :

Nesevî, *Stretû's-Sultân Celâleddin Mengübir-tî* (nşr. O. Houdas), Paris 1894, s. 90-92; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 439-452; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Rabat 1417/1997, III, 121-122; Nizâmeddin Ahmed, *Tabakât-ı Ekerî*, Kalkûta 1869, s. 64-68; Abdülkâdir el-Bedâûnî, *Muntakhabu't-tawârikh* (trc. G. S. A. Ranking), Delhi 1986, bk. İndeks; E. Thomas, *The Chronicle of the Pathan Kings of Delhi*, London 1871, s. 49-52; H. N. Wright, *The Coinage and Metrology of the Sultans of Delhi*, New Delhi 1936, s. 15-19; I. H. Qurashi, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Lahore 1944; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara 1950, I, 278-281; P. Hardy, *Historians of Medieval India*, London 1960, s. 29-30; "İl-tutmış", *IA*, V/2, s. 975; A. S. Bazmee Ansari, "İltutmış", *IEP* (İng.), III, 1155-1156; Gulâm Resûl Mihr, "İl-tutmış", *İDMİ*, III, 72-79.

A. S. BAZMEE ANSARI

İLÜRİ (الإلورى)

Âdem b. Abdillâh (Abdîbâkî)
b. Habîbillâh b. Abdillâh el-İlürî
(1917-1992)

Nijeryalı eğitimci-yazar.

Dahomey'in (bugünkü Benin) Cugu (Djougou) şehri yakınındaki Vasa köyünde doğdu. Ailesi, Nijerya'nın Yoruba etnik grubunun yaşadığı güneybatı kesimindeki İlorin şehrinde geldiği için İlürî nisbesiyle tanındı. Önce memleketinde, daha sonra Nijerya'ya geçerek Lagos, İlorin ve İbadan'da eğitim gördü. 1946 yılında hac yapmak amacıyla Sudan ve Mısır üzerinden Mekke'ye gitti. Yolculuğu sırasında İhvân-ı Müslimîn'in kurucusu Hasan el-Bennâ ve diğer birçok âlimle görüştü; bir süre de Ezher Üniversitesi'nde derslere katıldı. Hac dönüşünde, Nijerya'da İngiliz sömürge idaresinin kurulmasının ardından müslümanların kültür merkezi haline gelen İlorin'de, bünyesinde Arapça ve İslâmî ilimler okutulan çok sayıda okulun barındığı Merkezül-İnsârî'l-İslâmî adlı kurumda görev aldı.

1948 yılında ilk eseri *ed-Dînü'n-naşîha'yı* yayımlayan ve 1951'de ikinci defa Sudan, Mısır ve Suudi Arabistan gezisine çıkan İlürî, 1952'de geleneksel eğitim faaliyetlerini benimsemediği Merkezül-İnsârî'l-İslâmî'yi bırakıp Abeokuta'ya gitti ve burada modern İslâmî eğitim vermek üzere adını Merkezül-ta'limî'l-Arabiyyî'l-İslâmî koyduğu kendi okulunu açtı. Eğitim faaliyetlerinde olduğu gibi yazmaya başladığı eserlerinde de Batı Afrikalı âlimlerin geleneksel çizgisinden ayrılarak Mısır ve diğer Arap ülkelerinde gelişen çağdaş fikirlere eğilim gösterdi; zamanla tarih, edebiyat, siyaset ve dinî konulardaki çalışmalarıyla Batı Afrika'da en fazla Arapça eser veren yazarlardan biri oldu. Osman b. Fûdî'yi örnek alan İlürî başlangıçta Mâlikî-Kâdirî iken sonraları Selefîye hareketinin tesirinde kaldı ve eserlerinde özellikle Muhammed b. Abdülvehhâb, İbnü'l-Cevzî ve İbn Teymiyye'den alıntılar yaptı.

İlürî, Abeokuta'daki merkezini 1955'te Lagos'un kuzeyindeki Agege'ye taşıdı. Aynı zamanda cami olarak kullanılan merkez binasında cuma hutbelerini de kendisi okuyordu. Merkez bünyesinde bir de matbaa kurdu ve yazdığı eserlerin bazıları ile Yoruba müslümanlarının temininde güçlük çektikleri Arapça ders kitapla-